

WŁADYSŁAW ZELECH

Próba analizy języka dziecka z afazją motoryczną

Większość badaczy zajmujących się afazją przyjmuje, że zjawisko to dotyczy tylko dorosłych, gdyż przyjęta powszechnie definicja afazji określa to schorzenie jako częściowe lub całkowite zaburzenie mechanizmów programujących czynność mowy u człowieka, który już wcześniej tę czynność opanował.

Badaniami nad wrodzonymi zaburzeniami mowy u dzieci zajmuje się niewielu psychologów. Jednym z nich jest Zofia Kurdyl, której prace należą do znaczących w tym zakresie¹. Neuropsychologowie zajmują się głównie zaburzeniami mowy u dorosłych.

Definiowanie afazji u dzieci ma charakter opisowy lub rozwojowy. Definicje opisowe opierają się na symptomach zaburzeń komunikacji charakterystycznych dla danego rodzaju afazji. Według tych symptomów afazję u dzieci dzieli się na ekspresywną i recepcyjną. Pierwsza charakteryzuje się całkowitym zanikiem mowy spontanicznej przy jej dobrym rozumieniu, druga charakteryzuje się dobrym nadawaniem mowy przy braku jej rozumienia. Definicje rozwojowe odnoszą się głównie do etapu rozwoju mowy, w którym wystąpiło zaburzenie.

W pracach logopedycznych i psychologicznych najczęściej używa się terminów: *niedokształcenie mowy o typie afazji, alalia (dyslalia), afazja rozwojowa*.

B. Sawa² uważa, że do najczęściej spotykanych zaburzeń mowy u dzieci należy *dyslalia* – zjawisko polegające na nieprawidłowej artykulacji spowodowanej rozmaitymi czynnikami. Te nieprawidłowości artykulacyjne obejmują trzy grupy niewłaściwej realizacji głosek: *opuszczanie (elizja), podstawianie (substytucja) i zniekształcanie*. Jeśli przyczyny dyslalii spowodowane są uszkodzeniem drogi odśrodkowej (od kory mózgowej do nerwów obwodowych) wyróżnia się *dyslalie motoryczne*. Jeśli uszkodzenie ma miejsce na drodze od obwodu do kory mózgowej określa się je jako *dyslalie sensoryczne*.

1. Styczek³ wyróżnia *dyslalię ekspresywną i percepcyjną*. Ekspresywna charakteryzuje się dobrym rozumieniem mowy z przypadkami trudności rozumienia długich zdań złożonych, percepcyjna natomiast przejawia się brakiem rozumienia słyszanych słów.

Dyslalia może występować w różnym stopniu nasilenia, od małego stopnia (np. mylenie głosek różniących się tylko jedną cechą artykulacyjną) do dużego, w którym dziecko posługuje się tylko kilkoma głoskami.

Niniejszy artykuł jest próbą analizy języka dziesięcioletniej dziewczynki przebywającej od trzech lat w Zakładzie Wychowawczo-Lecznym dla Dzieci Afatycznych w Krakowie⁴. Analizowany materiał pochodzi z nagrań dokonanych w latach 1990–91.

Fonetyka i fonologia

W systemie fonologicznym K.P. nie jest jeszcze utrwalona opozycja w obrębie płynnych półotwartych *r* || *l*. Pojawiła się poprawna realizacja fonemu *r* (np. *traktor*, *kartofle*, *krape* ‘grabie’, *natrunku* ‘ratunku’, *par* ‘bar’, *pratki* ‘bratki’), ale częściej w miejsce *r* występuje substytut *l* (np. *plata* ‘brata’, *lyjek* ‘ryjek’, *loku* ‘roku’, *sośtla* ‘siostra’. Raz pojawia się substytut *i* (*juše* ‘róże’ (prawdopodobnie jako antycypacja wcześniejszego stadium rozwoju w obrębie płynnych). Zdarzają się przypadki opuszczenia fonemu *r* w nagłosie lub grupach spółgłoskowych (np. *f'at* ‘wiatr’, *nape* ‘najpierw’, *f'eżyka* ‘wierszyka’). Występuje też realizacja hiperpoprawna (*turipana*, ‘tulipana’, *motyr* ‘motyl’ *xrep* ‘chleb’), a także obok formy *okulaty*–*okurary* ‘okulary’.

W zakresie opozycji zębowych, dźwiękowych i środkowojęzykowych poprawne realizacje pojawiają się sporadycznie: zębowe *s*, *z*, *c* (np. *sat* ‘sad’, *cukielek* ‘cukierek’, *zebly* ‘zebry’) i to raczej w czytaniu, dźwiękowe *š*, *ž* (np. *nušk'i* ‘nóżki’, *ješ* ‘jeż’, *žaba* ‘żaba’) i środkowojęzykowe *ś* (np. *šemnaše* ‘siedemnaście’, *pylišmy* ‘byliśmy’, *šeš* ‘sześć’, *šlota* ‘środa’). Najczęściej szereg środkowojęzykowy występuje jako substytut zębowego i dźwiękowego: np. *šopota* ‘sobota’, *lyško* ‘blisko’, *tušo* ‘dużo’, *ješe* ‘jeszcze’, *kašaua* ‘kazala’.

Mają miejsce również sybstitucje w obrębie szeregu dźwiękowego: *š* || *č*, *č* || *š*, *č* || *ž* (np. *naušuyya* ‘nauczyła’, *čalyk* ‘szalik’, *čem* ‘dżem’), środkowojęzykowego – szczelinowa *š*, *ž* zastępuje zwartoszczelinową *ž* (np. *peše* ‘będzie’, *uložiua* ‘urodziła’, *šeši* ‘siedzi’) i szczelinowa *š* zastępuje zwartoszczelinową *č* (np. *kf'ešeñ* ‘kwiecień’, *ušekau* ‘uciekał’, *šemno* ‘ciemno’). Sporadycznie występują również dźwiękowe w miejsce zębowych *č* || *c*, *š* || *s* (np. *nošek* ‘nosek’, *rošnā* ‘rosną’ *lušyna*, ‘Lucyna’), a także pojawia się fonem *š* w miejsce środkowojęzykowego *ś* (np. *kaša* ‘Kasia’), zębowego *s* (np. *naš* ‘nasz’, *šuoña* ‘słonia’, *nyški* ‘niski’) i zębowego *c* (np. *kapušyn* ‘kapucyn’, *kuškyi* ‘kucyki’). Zjawisko to być może można wytłumaczyć wpływem środowiska – dziewczynka pochodzi z województwa

olsztyńskiego z rejonu, gdzie ma miejsce tzw. sziakanie, gdyż pojawia się również miękka realizacja \bar{s} np. *uśy*, *olštyn*.

Oprócz zjawiska sziakania wydaje się, że ze środowiskiem, z którego pochodzi dziecko, należy wiązać tendencję do twardej realizacji fonemu *i* po półotwartych: *l* (np. *ślymak* 'ślimak', *hys* 'lis', *hys* 'liście' *malyna* 'malina') oraz twarde *ke* (*take* 'takie' – brak czwartej polskiej palatalizacji typowej dla obszarów północnopolskich; możliwe, że w związku z północnopolskim mieszaniami *i* *z* *y* powstają substytucje w obrębie palatalnych, one także są charakterystyczne dla afazji, ale są znacznie rzadsze niż substytucje w obrębie płynnych oraz dźwięcznych i bezdźwięcznych), *m* (np. *nyk'i* 'Miki', *my še* 'mi się', *myše* 'misie'), *n* (np. *nyci* 'nici', *nyś* 'nic'), a także po zwartych: *p||k* (np. *pylet* 'bilec', *pyś* 'bicz', *spy* 'spi') i szczelinowej *f* (*fyłk* 'wilk', *fou* 'wziął', chociaż pojawiają się również realizacje *fosy* 'włosy' i *fiśce* 'wszyscy').

W języku dziecka występują jeszcze substytucje w obrębie zwartych *k||t* (np. *kłoxe* 'trochę'), ale także *t||k* (np. *tapśe* 'kapcie'), *k, p||d* (np. *pom* 'dom', *mykwo* 'mydło'), *t||b* (*jatwoneśka* 'jabłoneczka'), prawdopodobnie jako regresja do wcześniejszego stanu rozwoju.

Prawdopodobnie na tej samej zasadzie występują substytucje w obrębie samogłosek – prymarna *a* występuje za *o* (np. *at* 'od', *aśy* 'ośły' *patem* 'potem'), *e||u* (np. *śerufka* 'surówka') i *o||a* (np. *śoki* 'sanki') – taka realizacja być może jest gwarowa.

Ze zjawisk fonetyczno-fonologicznych najczęściej jednak w języku dziecka występują uproszczenia grup spółgłoskowych (np. *ieśi* 'jeśli', *natarša* 'najstarsza', *tuk'ie* 'długie', *f'osy* 'włosy', *oufek* 'ołówek', *końska* 'książka'), uszkodzenia nagłosu (np. *telnaśe* 'czternaście', *fateśa* 'dwadzieścia', *paśel* 'spacer', *tlax* 'strach' (w mniejszym stopniu wygłosu (np. *śeś* 'szczęść', *peń* 'pięć', *par* 'park') i upodobnienia na odległość (np. *partośyše* 'Bartoszyce', *śośy* 'poszły', *śfeśi* 'świeci' *śkoklotki* 'stokrotki'). Wystąpiły również przypadki metatezy (np. *ćenzyk* 'księżyc', *śty* 'trzy', *myśmal* 'ślimak'), kontaminacji (np. *paślax* 'plątały się pantofle', *izel'ismy* 'idziemy, szliśmy', *natrunku* 'ratunku, na ratunek' z równoczesną metatezą).

Na osobne omówienie zasługuje konsekwentnie występująca (z wyjątkiem kilku wyrazów: *zebły* 'zebry', *ćenzyk* 'księżyc') tzw. mowa bezdźwięczna obejmująca fonemy zwartoszczelinowe i zwarte, w obrębie których dźwięczne są realizowane bezdźwięcznie. Temu zagadnieniu Józef T. Kania⁵ poświęcił artykuł, w którym zajmuje się kwestią dźwięczności i bezdźwięczności spółgłosek. Autor nawiązuje do badań R. Jakobsona⁶, który określił główne prawa rozwoju systemu fonologicznego dziecka, a także do prac K. Ohnesorga⁷, który między innymi szczegółowo zajmował się kwestią dźwięczności i bezdźwięczności spółgłosek. Właściwość ta należy do dystynkcji sekundarnych, ale nie ostatnich w rozwoju mowy dziecka, i to nie tylko w języku polskim. Ze względu na różnorakie przyczyny wpływające na tego typu zaburzenia fonologiczne nie można ich traktować jedynie jako stadium rozwojowe. Ohnesorg podaje przykłady patologicznego rozwoju mowy dziecka o typie dyslalii, przez badaczy polskich nazywanego mową bezdźwięczną. Twierdzi on, że zmiany mają charakter dwukierunkowy, jednak częściej

występuje utrata dźwięczności – udźwięcznienie pojawia się rzadko. Według Gregoirea⁸ można to zjawisko wytłumaczyć wzmocnieniem artykulacyjnym w spontanicznej mowie dziecka. Ohnesorg uważa, że prawidłowość ta jest obserwowana tylko w początkowym stadium, późniejszych wahań w tym zakresie już nie da się wytłumaczyć spontanicznością wypowiedzi. J.T. Kania odnosi się do propozycji Ohnesorga i jego trzech stylów mówienia: emfaticznego, pieszczotliwego i niestarannego, które są nacechowane w stosunku do naturalnego, „neutralnego” stylu mówienia. Na zebranych przez siebie przykładach wykazuje, że desonoryzacji ulegają zarówno pojedyncze głoski, jak i grupy spółgłoskowe i nie obserwuje się szczególnej podatności na ten rodzaj przekształceń głosek zwartych; licznie reprezentowane są głoski szczelinowe.

M. Zarębina⁹ sygnalizuje odstępstwa w pojawianiu się głosek bezdźwięcznych i dźwięcznych u dzieci i dochodzi do wniosku, że *d*, *b*, *v* pojawiają się przed ich bezdźwięcznymi odpowiednikami. Zdarza się, że dźwiękowe rozgraniczenie rozwija się późno i długo się utrzymuje, i może być całkowity brak dźwięcznych z wyjątkiem sonornych i samogłosek. A. Avram¹⁰ jako przyczyny wymienia tu odrębności mowy dziecka, ekstensywność procesu przyswajania fonemów i odpowiednich kategorii fonologicznych.

U K.P. mowa bezdźwięczna obejmuje w zasadzie wszystkie fonemy z wyjątkiem samogłosek i sonornych. Poprawne realizacje pojawiają się sporadycznie w mowie spontanicznej (*zebły* ‘zebry’, *żelažo* ‘żelazo’) i w czasie czytania (*vuz* ‘wóz’, *koza*, *zegar*). W pozostałych przypadkach występują konsekwentnie ubezdźwięcznienia (*plata* ‘brata’, *peate* ‘Beatę’, *f'em* ‘wiem’, *fa* ‘dwa’, *pomytor* ‘pomidor’). Przypadek tego typu omawia M. Zarębina w artykule poświęconym zaburzeniom fonetyczno-fonologicznym trojga dzieci dotkniętych afazją¹¹.

Wymowa nosówek u dziewczynki jest zróżnicowana. Wygłosowe *o* realizowane jest bądź jako ustna *o* (*pauo* ‘biała’, *tyio* ‘kryją’) bądź jako samogłoska ustna *o* i spółgłoska nosowa *m* (*pijom* ‘piją’, *myjom* ‘myją’). Pojawia się również staranna wymowa wygłosowego *q* (*rosnq*, *sq*, *tlonq*), kiedy dziewczynka powtarza wyrazy lub zdania, które wystąpiły w czasie ostatnich ćwiczeń z logopedą. Wygłosowe *ę* jest realizowane jako ustne *e* (*myske* ‘myszkę’, *moke* ‘mogę’, *še* ‘się’). Jeden raz pojawia się realizacja: ustne *e* plus spółgłoska nosowa *m* (*lupem* ‘lubię’). W śródgłosie ani razu nie jest realizowana z pełną nosowością, wymawiana jest albo jako ustna *e* (*peše* ‘będzie’) albo jako ustna *e* i spółgłoska nosowa *n*, niezależnie od sąsiedztwa *peń* ‘pieć’, *penše* ‘będzie’, *šeńće* ‘szczęście’, *leńcyk* ‘ręcznik’). Samogłoska nosowa *o* w śródgłosie jest wymawiana jako ustna *o* (*foj* ‘wziął’, *kuršoško* ‘kurczątko’) lub jako samogłoska ustna *o* i spółgłoska nosowa *n* niezależnie od pozycji (np. *pontek* ‘piątek’, *sajonša* ‘zająca’, *końčke* ‘książkę’).

W rozmowie, w czytaniu dziecko konsekwentnie dzieli wyrazy na sylaby, czasem mówi płynnie.

Fleksja

Dziewczynka poprawnie stosuje formę mianownika (np. *mama, siostra, pani, ciocia, brat* itd.), biernika (np. *brata, siostrę, Sylwię*), ale zdarza się forma krytyś 'tygrys' zamiast 'tygrysa' i *dziewczynka* zamiast 'dziewczynkę'. Pojawiają się błędne formy w celowniku (np. *sprzedał do pana Janka*), miejscowniku (np. *Warszawa mieszkała Mela* zamiast 'w Warszawie mieszkała Mela') i w dopełniaczu (*mama Bartoszyce przyjechał* zamiast 'mama z Bartoszyce przyjechała', *miała pies, czytał nas*). Nie pojawiają się u dziewczynki tematy oboczne, zwłaszcza z obocznością *e : ø* (np. *udawał piesa, gonił piesa*). Zdarza się również nierozróżnianie rodzajów (*królowie mieszkały, jedną kolegę-Bartka, one chciałyśmy*).

Sporadycznie występuje poprawnie użyty czasownik w stronie zwrotnej, najczęściej zaimek zwrotny *się* jest opuszczany (np. *bawimy* 'bawimy się' *nie bał* 'nie bał się'). Często zamiast formy osobowej czasownika pojawia się bezokolicznik, nie ma zróżnicowania aspektu i częstotliwości. Opowiadając na podstawie historyjki obrazkowej dziecko miesza liczby, czasy, zamiast „*zśliśmy*” 'idzieliśmy' (trudności z tematami supletywnymi). W funkcji wołacza występuje mianownik, co w języku potocznym jest zjawiskiem powszechnym.

Składnia

Obok poprawnie stosowanych przyimków (np. *do pierwszej, na wózek, w parku*) często zdarzają się niepoprawne użycia (*Bartoszyce* 'w Bartoszycach', *Olsztyna* 'z Olsztyna', *wilka* 'o wilku', *po głowie* 'za głowę', *przed Warszawę* 'przez Warszawę'); najczęściej pojawia się składnia bezprzyimkowa. Przeważają zdania oznajmujące, ale dziewczynka często stosuje zdania pytające, czasem aby zorientować się, czy jest dobrze rozumiana (*A nos ma?*, *Myszka Miki?*, *I tutaj ulica jest?*, *Rozumie pan?*), a także wypowiedzi wykrzyknikowe (np. *Moja koleżanka!*, *O, cześć Melu!*).

Obok pojedynczych wystąpiły zdania podrzędnie złożone, np. dopełnieniowe, okolicznikowe przyczyny (np. *Nie wiem, ile ma lat. Lubię Sylwię, bo jest najstarsza*) i współrzędnie złożone łączne i przeciwstawne (*Wszyscy poszli, tylko Banaszek miał w tę niedzielę komunię. Paweł jechał do domu i Mela też jechała do domu*). Dziecko często zmienia szyk zdania (np. *Kolorowe jajka były. Urodziła mama Beatę. Ten ładny jest park*).

W mowie spontanicznej badana często opuszcza części zdania (np. *Mela ma osiem lat, a on dziesięć lat i mały. Obok psa buty. Złapał buty ucieka*). Opowiadając o swojej podróży pociągiem dziewczynka stosuje mowę niezależną. Relacjonując spotkanie z koleżanką w pociągu przytacza własne słowa i słowa wujka, z którym podróżowała, a także ojca koleżanki. (*I mówiłam: Moja koleżanka, tutaj jest moja koleżanka! I wujek mówił: To idź do koleżanki! I poszłam tam i krzyczałam: O,*

część *Melu!*) Opowiadając na podstawie historyjki obrazkowej również stosuje mowę niezależną (*I zając mówił: O co zrobiłem!*).

Stosunki przestrzenne określa prawidłowo (np. *na stole, pod stołem, daleko, blisko, na szafie, obok szafy*). Nie zna tylko określenia „*przy stole*”.

Słownictwo

W czasie opowiadania dziewczynka stosuje zdrobnienia (*maluchy, piesek, kotek, kurczątka, zajączki*), a także zgrubienia (*duża małpa – małpiszon*). Używa również określenia *mały pies*. Jeśli nie zna lub nie może wypowiedzieć nazwy – definiuje przez opis (*ten, co ma garby – „wielbłąd”, pasą się – ‘krowy’*). Kiedy badający nie rozumie wypowiedzanego wyrazu, zirytowana naprowadza go przez wywołanie skojarzeń: opowiadając bajkę, mówi *mak-jes*; kiedy badający upewnia się, czy chodzi o „*mak*”, dziewczynka odpowiada: *Nie! Makjes, żelazo – chodzi jej więc o ‘magnes’*.

W czasie demonstrowania słownika obrazkowo-wyrazowego jeden raz badana podaje znaczenie słowa *liść* jako *gałąź*, wszystkie inne podaje poprawnie. Zna dni tygodnia, miesiące. Liczy w zakresie 25. Czasem w rozmowie powtarza zapamiętane z zajęć całe zdania; na pytanie, co widziała w parku, mówi: *W parku rosną stokrotki, kwiaty mleczu*.

Uwagi końcowe

Wszystkie zjawiska zaobserwowane u K.P. wskazują, że mimo ukończonego 10 roku życia system językowy nie został opanowany. W zakresie fonetyki i fonologii nie opanowana jest opozycja *r||l* oraz widoczne jest nierozróżnianie trzech szeregów: zębowego, dźwiękowego i środkowojęzykowego. W prawidłowym rozwoju mowy dziecka zjawiska te powinny być opanowane najpóźniej do szóstego roku życia. W języku dziecka utrzymują się zjawiska z jeszcze wcześniejszego stadium rozwoju języka dziecka: substytucje samogłoskowe i spółgłoskowe, wzmożona palatalność. Zaburzona jest dystrybucja fonemów w wyrazie, utrzymują się zjawiska uszkodzenia nagłosu i wygłosu, uproszczenia grup spółgłoskowych, metatezy, kontaminacje, upodobnienia na odległość. Dziecko ubezdźwięcznia spółgłoski i konsekwentnie dzieli dłuższe wyrazy na sylaby. Jego język charakteryzuje się agramatyzmami. Dziecko poprawnie czyta, potrafi przepisać tekst, natomiast ma trudności z pisanem z pamięci, co wiąże się z utrzymującymi się zaburzeniami mowy.

Przypisy

¹ Z. Kordyl, *Mowa dzieci afatycznych*, Logopedia nr 8/9, 1969; Z. Kordyl, *Psychologiczne problemy afazji dziecięcej*, Warszawa 1968; Z. Kordyl, *Rozwój pojęć dzieci afatycznych*, Psychologia Wychowawcza nr 3, 1969.

² B. Sawa, *Dzieci z zaburzeniami mowy*, Warszawa 1990.

³ I. Styczek, *Zarys logopedii*, Warszawa 1970, s. 70–73.

⁴ U dziecka stwierdzono afazję motoryczną, Dokument nr OIII 5030(1).

⁵ J.T. Kania, *Wahania w zakresie głosek dźwięcznych i bezdźwięcznych w mowie dziecka*, Logopedia nr 12, s. 89–95.

⁶ R. Jakobson, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala 1941, przedruk w: *Selected writings*, I. Phonological Studies, Gravenhage 1962, s. 328–401.

⁷ K. Ohnesorg, *Druhã fonetická studie o dětské řeči*, Berno 1959, s. 59–61.

⁸ A. Gregoire, *L'apprentissage du langage. II, La troisième année et les années suivantes*, Gembloux 1947.

⁹ M. Zarębina, *Kształtowanie się systemu językowego dziecka*, Wrocław 1965, s. 88.

¹⁰ A. Avram, *Obszczaja i individualnaja sistema w reczi rebionka*. *Revue de Linguistique* 7(1962(2)), Bucarest.

¹¹ M. Zarębina, *Disorders of speech in child aphasia*, *Colloquium Paeddolinguisticum* 1970, s. 270–276.